

ISSN-1680-1245

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

Sosial və humanitar elmlər bölməsi

CİLD 14 № 1

Sumqayıt - 2018

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏVƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 14

2018

№ 1

Sumqayıt – 2018

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV

Baş redaktor

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, professor, rektor

RAMAZAN MƏMMƏDOV

Baş redaktor müavini

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
elm və innovasiyalar üzrə prorektor*

NİGAR İSGƏNDƏROVA

Məsul katib

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik

Nizami Cəfərov

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aslan Bayramov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Buludxan Xəlilov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sayalı Sadıqova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Böyükxanım Eminli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)

Ədəbiyyatşünaslıq

Avtandil Məmmədov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (məsul redaktor)

Fikrət Rzayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rafiq Əliyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məhərrəm Qasımlı

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sevinc Həməyəva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tarix

Adil Baxşəliyev

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Əziz Məmmədov

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Həsən Sadıqov

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Şirxan Səlimov

tarix üzrə elmlər doktoru, professor (məsul redaktor)

Zabil Bayramov

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

İqtisad elmləri üzrə

Ziyad Səmədzadə

akademik

Arif Şəkərəliyev

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Hacıağa Rüstəmbəyov

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Şəfa Əliyev

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Albert Tağıyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (məsul redaktor)

Qalib Hüseynov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aynurə Yəhyayeva

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Fərrux Rüstəmov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Ramiz Əliyev

psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aytəkin Məmmədova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)

Fuad Məmmədov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevər Mirzəyeva

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Təsisçi:
"Elmi X
amirna ə
Azərbay
Azərbay
edilmişdi

Учред:
Журнал
Азербай
Зарегист
Включен
Республи

Founder:
The Journ
Republic o
It has been
It has been
Republic o

Məqalələr
С правилами
Please, see

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

"Elmi Xəbərlər" jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatdan alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгантский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə SDU-nun rəsmi saytında www.sdu.edu.az tanış olmaq olar.

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте СГУ www.sdu.edu.az.

Please, see the website SSU www.sdu.edu.az in order to be familiar with the proper design of the articles.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018

UOT 81-116.6

N. XOMSKİNİN SİNTAKTİK TƏLİMİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİ VƏ DİLDƏN İSTİFADƏ

KƏRİMOVA VALİDƏ SABİR

Xəzər Universiteti, doktorant
kerimovavalide@yahoo.com

Açar sözlər: sintaktik konsepsiya, dilçilik görüşləri, dilin fəlsəfəsi, sintaksis, N. Xomski, sintaktik struktur, dil səriştəsi, dildən istifadə.

E. Koseriu yazır: “...müasir dilçiliyin nəzəri və təsviri cəhətdən əsaslandırılması qədim dövrə, orta əsrlərə gedib çıxır. Bu, müasir dilçiliyin “ümumi” tarixi kontekstinə aiddir...”. Müasir dilçilik bütövlükdə bilavasitə özündən əvvəlki dilçiliyə reaksiyadır [5, s.34-41]. Bu cəhətdən N. Xomskinin dilçilik görüşlərini təhlil etməzdən qabaq ona qədərki dilçiliyə nəzər salmaq labüddür. XVII əsr dilçiliyin güclü inkişaf etdiyi dövrlərdən biridir. Əgər qədim dilçilikdə qrammatika fəlsəfi və təsviri xarakter daşıyırdısa, 1660-cı ildə artıq ilk nəzəri qrammatika – Por-Royal qrammatikası meydana gəlmişdir. Bu qrammatikanın müəllifləri Antuan Arno və Klod Lanslo idilər [3, s.157]. Por-Royal qrammatikasında fransız dilinin “universal” qrammatikası işlənib hazırlanmışdır. N. Xomskini fikrincə, Por-Royal məktəbinin təklif etdiyi linqvistik analiz 1950-ci illərin transformasyon qrammatikasına çox yaxındır [6, s.27-44]. Por-Royal qrammatikası ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafında və təsviri qrammatikalarda normaların formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu qrammatika yeni dilçilik konsepsiyası təqdim edirdi. Belə ki, bu konsepsiya elmin müxtəlif sahələri: qrammatika, filologiya, lüğətşünaslıq, linqvoetnoqrafiya, məntiq və digər sahələri əhatə edirdi [3, s.157]. Bu qrammatika haqqında N.Xomski yazır: “...fəlsəfi qrammatika ənənəsini irəli sürən, 1660-cı ildə yaranmış Por-Royal qrammatikasının yeniliklərindən biri fraza anlayışının qrammatik vahid kimi vacibliyinin tanınmasıdır. Bundan əvvəlki qrammatikalar, əsasən, söz qruplarından və fleksiyalardan bəhs edirdi.” Por-Royal qrammatikasının müəllifləri Katezian fəlsəfəsini əsas tutur və universalizm və rasionallıq nöqteyi-nəzərindən çıxış edirdilər [6, s.27-44]. Burada dil faktlarının təsviri ilə kifayətlənmir, onların mahiyyəti də tədqiqatə cəlb olunaraq araşdırılırdı [5, s.191; 3, s.157].

V.Fon Humboltla N.Xomskinin dilçilik görüşləri arasında paralellər çoxdur. V.Fon Humbolt hesab edir ki, insanlar öz dillərində olan məhdud sayda materialdan qeyri-məhdud şəkildə istifadə edə bilirlər [6, s.15]. Bu fikir N. Xomskinin generativ qrammatika nəzəriyyəsinin ana xəttini təşkil edir. V.Fon Humbolt hesab edir ki, dil insana aiddir, hər bir xalqın dili fərdidir və o, xalqın ruhunu əks etdirir [6, s.17-20]. Belə ki, dilin daxili strukturu onun xarici strukturunu müəyyənləşdirir. Xarici struktur isə bu dildə danışan insanların təfəkkürünün təəcəssümüdür. Deməli, xalqın təfəkkürü və dili bir-biri ilə sıx əlaqədədir [6, s.17-20].

Dilin fəlsəfəsinə dair tədqiqatların müəllifləri arasında F. Bekon, C. Lokk və Q.V.Laybnisin da adları xüsusi qeyd olunmalıdır. F.Bekonun fəlsəfəsinin əsasında empirik qavrama prinsipi dayanır. O, süni fəlsəfi dil yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. F.Bekonun mülahizələrində müqayisəli metodun rüşeymləri özünü büruzə verir. O hesab edirdi ki, ümumi və vahid qrammatikanın yaradılması üçün əvvəlcə bütün dillərin müqayisəli qrammatikası tərtib olunmalıdır [3, s.157]. İngilis filosofu C.Lokk isə sözün tədqiqinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, sözü fikrin fiziki təəcəssümü olaraq görür və bu məsələni dilin mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Onun dilçiliyə dair fəlsəfi fikirləri “İnsan idrakı haqqında” əsərində öz əksini tapır.

Dilin fəlsəfəsindən danışarkən, sözsüz ki, dilin mənşəyi haqqındakı mülahizələrə də nəzər salmaq lazımdır [1, s.76]. Bu məsələ J.J.Russo, D.Didro və İ.Q.Herderin yaradıcılığının əsasında durur [1, s.76].

J.J.Russo dilin mənşəyinə dair öncə ictimai müqavilə, daha sonra isə nidalar nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür [3, s.157]. Bu nəzəriyyəyə əsasən dil ibtidai insanların yaşamaq uğrunda mübarizəsi

zəminində yaranmışdır. İnsanlar ümumi razılıq əsasında müəyyən səslərdən istifadə etmiş, daha sonra isə əşya və hadisələrə adlar vermişlər. Nidalar nəzəriyyəsinin əsasında emosiyalar durur. Bu nəzəriyyəyə görə, ibtidai insanlarda dil onların ilk öncə ətrafdakı hadisələrə münasibəti və onların öz hissələrinin ifadəsi kimi, yəni çıxıntı, şikayət və s. şəkildə yaranmışdır [3, s.157].

D.Didro isə bu mülahizələri tamamilə rədd edir və cəmiyyətin dildən öncə yarandığını və onun dilin əsas şərti olduğunu söyləyir. İ.Herder isə dilin əsas təqlidi nəticəsində yarandığını söyləyir. O, dilin əsasında təfəkkürün dayandığını qeyd edir. Onun fikrincə, dilin yaranması şüurun inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur. İ.Q.Herder dilin yalnız insana məxsus olması fikrini insanda instinktin zəif olması ilə izah edir. Lakin N.Xomskini xələflərindən fərqləndirən bir mühüm məqam vardır. O hesab edir ki, dilin empirik tədqiqi təfəkkürün və ümumi məntiqin öyrənilməsinə daha çox xeyir verə bilər, nəinki əksinə. O, prinsipi əsaslarla sübuta yetirən ilk alim sayılır [6, s.10].

Müasir dilçilikdə sintaksisdən danışanda N.Xomskini xatırlamamaq olmur. O, dilçiliyi avtonom elm kimi saymasa da, sintaksisi yeni mərhələyə qaldırırdı. Azərbaycanın görkəmli dilçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəliyə görə, dilçilik koqnitiv psixologiyanın bir hissəsidir.

1950-ci illərdən başlayaraq N.Xomski başda olmaqla bir sıra dilçilər düzgün cümlə qurmaq iqtidarında olan dəqiq və aydın (explicit) qaydalar sistemindən ibarət qrammatika işləyib hazırlamaq məsələsini ön plana çəkirlər. Bu qaydaların riyazi düsturlar qədər dəqiq və aydın olmasını nəinki N. Xomski, digər alimlər də təklif edirlər.

Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi N.Xomskinin sintaktik konsepsiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

- generativ modellər mərhələsi;
- törəmə model mərhələsi;
- transformasiya modeli mərhələsi

Qeyd edilən birinci mərhələdə o, üç suala cavab vermək istəyirdi: 1. Linqvistikaya nə aiddir: hansı sahələri dilçilik özünəməxsus sahələr kimi müəyyənləşdirməlidir? 2. Tədqiqatda forma substansiyadan ayrı götürülə bilərmi, yəni dilin formal strukturu ayrılıqda öyrənilə bilərmi? 3. Bununla bağlı nəzəriyyədə formal strukturu, ən azı, mənaya varmadan, təsvir etmək mümkündürmü? Qeyd edək ki, N.Xomski deskriptiv dilçilikdən konstituentlər strukturunu və distributiv təhlil metodunu mənimsəmişdir. Beləliklə, N.Xomskiyə görə, qrammatika cümlələrin mümkün düzümünü açan, onların morfeim düzümünü əks etdirən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Birinci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir. N.Xomskinin yaradıcılığında 2-ci mərhələ törəmə model mərhələsi idi. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində o, 3-cü modeldən yeni bir əhatəli sintaktik nəzəriyyə işləyib hazırlamış və onu "Aspects of the Theory of Syntax" ("Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri") əsərində (1965) şərh etmişdir.

İlk öncə ondan başlayaraq ki, dil deyəndə N.Xomski cümlələr çoxluğunu (sonu məlum elementlərdən düzələn sonu məlum olmayan cümlələr) başa düşür, onlardan hər birinin sonlu uzunluğu var və onlar sonu məlum olan elementlərdən düzəlir [6, s.17-20].

1953-cü ildən sintaksis N.Xomskinin əsas marağına daxil edilmişdir. 1956-1957-ci illərdə onun "Sintaktik Struktur" əsəri çap olundu. Həmin əsərdə o, cümlələrin törəməsi qrammatikasını, qrammatikalılığın əlamətlərinin təsvirini və əsasən, dil strukturu nəzəriyyəsinə konkret bir dildən asılı olmayaraq işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Həmin əsərdə o, 3 modeli də sınaqdan keçirdi, birinin zəifliyini tapan kimi ikincisini tətbiq edirdi. 1-ci model sadə kommunikativ nəzəri model, 2-ci model fraza strukturu modelidir. 3-cü modelə cümlələrarası simmetrik əlaqələr şəbəkəsi və ya transformasiya modeli deyilir. Bu modeldə transformasiyalar əssimetrikdir, başqa sözlə, onlar dönər deyil. Sonralar N.Xomski bu mərhələdəki fəaliyyətinə qiymət verərək yazırdı ki, o, müəllimi Z.Hərrisin "From Morpheme to Utterance" (Morfeimdən sözləmə) əsəri ilə göstərmək istəyib ki, bu ideyalar necə neqativ qrammatikaya xidmət edə bilər.

Təbiidir ki, N.Xomski ingilis dilinin materialından istifadə edirdi. O, elə qrammatika, elə mexanizm yaratmaq istəyirdi ki, bütün qrammatik formaları düzəldə bilsin və yalnız dilə gələ bilməyən cümlələri yox, həm də işlənə bilən bütün cümlələrin strukturunu şərh etsin.

Elmi yeniliyi: Məqalədə N.Xomskinin dilçilik aləmində böyük əks-sədaya səbəb olmuş ideyaları, dilçilik elmində əvəzsiz görüşləri araşdırılmış, bu alimin elmi nəzəriyyəsinin dünya dilçiliyinə, eləcə də fəlsəfə, məntiq, psixologiya kimi elm sahələrinə təsiri təhlil edilmişdir. Beləliklə, tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifə N.Xomskinin dilçilik görüşlərinin mahiyyətini açıb göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalə elmi işlə məşğul olan tədqiqatçılar və tələbələr üçün önəmli mənbə hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алекперов А. Фонематическая система современного литературного русского языка. Баку, 1971, с. 76.
2. Chomsky N. Syntactic Structure. The Hague: Mouton, 1957, p.3.
3. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı: Azərnaşr, 1989, 157 s.
4. Veysəlli F.Y. Alman dilində bitkinlik intonasiyasının təhlilinə dair. Azərbaycan məktəbi. 1970, 2, s.34-41.
5. Veysəlli F.Y. Alman dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1980, 191 s.
6. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mütərcim, 2013, 308 s.
7. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 408 s.
8. Veyselova V.F. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı, 2002; E. Lenneberg. Biologische Grundlagen der Sprache. Frankfurt, 1996.
9. Xomski N. Dil və təfəkkür / Tərcümə F.Veysəllinin redaktorluğu ilə. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
10. Harris Z. Structural Linguistics. Chicago, 1969.

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКА В СИНТАКСИЧЕСКОМ УЧЕНИИ Н.ХОМСКОГО

Каримова В.С.

Ключевые слова: синтаксическая теория, лингвистические мысли, философия языка, синтаксис, Н.Хомский, синтаксические структуры, языковая компетенция, языковое восприятие.

Целью исследования является предоставление краткой и важной информации об идеях Н.Хомского, которые привели к многочисленным спорам в лингвистическом мире, непримиримым взглядам лингвистической науки, влияния научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также на философию, логику и психологию. Таким образом, главная задача исследования заключалась в определении лингвистических взглядов Н. Хомского.

SUMMARY

LANGUAGE COMPETENCE AND THE USE OF THE LANGUAGE IN OF N.CHOMSKY'S SYNTACTIC TEACHINGS

Karimova V.S.

Key words: syntactic theory, linguistic thoughts, language philosophy, syntax, N.Chomsky, syntactic structures, language competence, use of language

The objective purpose of presented research is to give brief and essential information about the ideas that led to a great deal of controversy in the linguistic world of N.Chomsky, the irreconcilable views of linguistic science, and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology. Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.09.2017
Son variant 19.03.2018